

VYSK. TEOFILIUS MATULIONIS – BAŽNYČIOS KARYS IR KANKINYS

ARŪNAS STREIKUS

Herojiškų tikėjimo liudijimų pavyzdžiai totalitarinių režimų pastangų sunaikinti Bažnyčią akivaizdoje šiandien regimi kaip viena iš atramų, galinčių padėti pristabdyti visuomenės dechristianizaciją postmodernioje visuomenėje. Didžiojo krikščionybės jubiliejaus proga 2000 m. gegužės 7 d. Romos koliziejuje pop. Jonas Paulius II iškilmingai paskelbė XX a. Bažnyčios martirologą, kuriame tarp 30 000 naujų tikėjimo kankinių yra įrašytos ir 114 lietuvių pavardės. Naujosios kankinystės aktualumą patvirtina ir daugumoje Lietuvos vyskupijų iš karto po Nepriklausomybės atkūrimo pradėtos, per pastarąjį dešimtmetį gerokai į priekį pasistūmėjusios okupacijų metais represuotų dvasininkų ir pasauliečių beatifikacijos bylos¹. Tai, kad Šventųjų skelbimo kongregacija, siekdama išvengti kankinystės reiškinio devalvavimo, labai kruopščiai tikrina ir kritiškai vertina apie kandidatus į šventumą surinktą istorinę medžiagą, yra vienas iš faktorių, skatinančių naujosios Bažnyčios istorijos tyrimus. Per pastarąjį dešimtmetį Lietuvoje taip pat parengta nemažai istorinių šaltinių rinkinių, akademinų studijų ir populiarių publikacijų, kurios atskleidžia vis naujus tikėjimo kankinių gyvenimų ir jų tragiškų atomazgų puslapius.

Šio straipsnio autoriaus duomenimis bene sparčiausiai į priekį juda Kaišiadorių vyskupijos kandidato – Dievo Tarno, vysk. Teofiliaus Matulionio beatifikacijos procesas, kuriame neseniai baigtas istorinių duomenų rinkimo ir jų pirminio apibendrinimo etapas. Pirmosios darbų dalies pabaiga sutapo su pernai minėtu vysk. Matulionio kankinystės penkiasdešimtmečiu ir šiemet pažymimomis 140-osiomis gimimo metinėmis. Tai suteikia

¹ Telšių vyskupija rūpinasi 1946 m. sušaudyto vysk. Vincento Borisevičiaus, Vilniaus arkivyskupija – 1953 m. Vladimiro kalėjime mirusio arkivysk. Mečislovo Reinio, Kaišiadorių vyskupija – 1962 m. neaiškiais aplinkybėmis mirusio arkivysk. Teofiliaus Matulionio, Panevėžio vyskupija – 1945 m. Štuthofio koncentracijos stovykloje žuvusio kun. Alfonso Lipniūno, Kauno arkivyskupija – 1955 m. tremtyje mirusios mokytojos Adelės Dirsytės beatifikavimo procesais.

proga dar kartą pažvelgti į vysk. Matulionio gyvenimo ir kankinystės istoriją, apibendrinti sukauptus faktinius duomenis ir paryškinti mažiau žinomas šios istorijos aspektus. Pasinaudojant kitų tyrinėtojų įdirbiu su vysk. Matulionio veikla netiesiogiai susijusiuose teminiuose laukuose, remiantis publikuotais Dievo Tarno raštais ir archyvuose saugomais sovietų režimo institucijų, prisidėjusių prie dvasininkų kontrolės ir jų persekiojimo, dokumentais, straipsnyje mėginama atsakyti į tris pagrindinius klausimus: 1) kodėl ir kokiomis aplinkybėmis vysk. Matulionis dar iki Lietuvos okupacijos net kelis kartus turėjo išklausti sovietinio teismo nuosprendį? 2) kokios priežastys lėmė trečiąjį jo areštą 1946 m.? 3) kodėl net ir paskutiniais savo gyvenimo metais, jau neturėdamas galimybių tiesiogiai vykdyti savo pareigų, vysk. Matulionis nedavė ramybės religinio gyvenimo prievaizdams Sovietų Lietuvoje ir ar pastarieji turėjo motyvą prievarta pašalinti jų planams trukdžiusį ganytoją?

Uolulis Rusijos apaštalas. Vysk. Matulionio gyvenimo istorija, visų pirma, asocijuojasi su nepalaužiama valia ginti Bažnyčios veikimo laisvę nuo bet kokios pasaulietinės valdžios pretenzijų kištis į grynai dvasinę jos veikimo sritį. Pirmą kartą Matulionis dėl to nukentėjo dar 1909 m., kai būdamas Bikavos parapijos (Latvijoje) klebonu, pažeidė carinės Rusijos įstatymus, draudusius katalikų kunigams krikštyti kūdikį, kurio bent vienas iš tėvų yra stačiatikis. Peterburgo teismo rūmų sprendimu už tai jis buvo nubaustas pinigine bauda ir tris mėnesius negalėjo vykdyti bažnytinių pareigų. Atlikęs bausmę, Matulionis tuometinio Mogiliavo arkivyskupijos valdytojo prel. Stepono Denisevičiaus sprendimu buvo perkeltas į Peterburgą, kur jam buvo pavesta administruoti statomą Švč. Jėzaus Širdies bažnyčią ir prie jos steigiamą parapiją. Taip Matulionis atsidūrė mieste, su kuriuo neatskiriama susijusi jo kelio į kankinystę pirmoji atkarpa.

Žlugusią caro valdžią 1917 m. rudenį pakeitęs bolševikų režimas brutaliomis priemonėmis mėgino visiškai sunaikinti religiją. Katalikus, kurių daugumą Rusijoje sudarė tautinių mažumų atstovai, naujoji valdžia vertino itin nepalankiai. Peterburgo kunigai su arkivysk. Janu Cieplaku priešakyje mėgino priešintis agresyviai bolševikų puolimui. Aštrėjantis konfliktas kulminaciją pasiekė 1923 m. pavasarį, kai buvo pradėta vykdyti bažnytinių vertybių nusavinimo ir parapijų priklausomybę nuo pasaulietinės valdžios turėjusių įtvirtinti sutarčių pasirašymo kampanija. 1923 m. kovo pabaigoje arkivysk. Cieplakas kartu su 15 kunigų, tarp kurių buvo ir Švč. Jėzaus Širdies bažnyčios klebonas, buvo teisiami didelį atgarsį sukėlusiam parodo-

majame Aukščiausiojo tribunolo posėdyje. Kitaip negu pagrindiniams šio teismo proceso dalyviams, Matulioniui šį kartą dar buvo skirta sąlyginai švelni – vos 3 metų – laisvės atėmimo bausmė, kurią jis atliko Butyrkų ir Sokolnikų kalėjimuose Maskvoje².

1926 m. paleistas iš kalėjimo, Matulionis sugrįžo į savo parapiją Peterburge, kuris per nelaisvėje praleistus metus jau buvo spėjęs virsti Leningradu. Trečio dešimtmečio viduryje Katalikų Bažnyčios padėtis Sovietų Sąjungoje buvo grėsminga: hierarchinė jos struktūra praktiškai sugriauta, dauguma kunigų buvo kalėjimuose arba deportuoti iš šalies. Kita vertus, pasinaudodamas sovietų režimo pastangomis įtvirtinti savo statusą tarptautinėje arenoje, Šv. Sostas tuo metu dar nebuvo praradęs vilties neoficialių derybų keliu susitarti su režimo atstovais dėl katalikų padėties normalizavimo³. Šio diplomatinio žaidimo sudėtine dalimi galima laikyti ir vysk. Michelio D'Herbigny SJ – vieno iš ankstyvosios Vatikano Rytų politikos architektų, popiežiškosios komisijos *Pro Russia* vadovo – vizitą į Sovietų Sąjungą 1926 m. pavasarį. Matydamas, kad sovietai laikosi derybų vilkinimo taktikos, Vatikanas tuo metu jau buvo apsisprendęs mėginti be sovietų režimo žinios atkurti represijų išblaškytą bažnytinę hierarchiją, todėl vienas iš D'Herbigny misijos tikslų buvo naujų vyskupų pašventinimas, suteikiant jiems specialius apaštalinį administratorių įgaliojimus reorganizuotoje Bažnyčios valdymo struktūroje.

Leningrado apaštalinio vikariato administratoriumi buvo paskirtas Antonijus Maleckis, kuris kaip ir kiti slapta pašventinti vyskupai greitai atsidūrė sovietų slaptosios policijos akiratyje. Nepraėjus nė metams nuo pašventinimo, nesutinkantis su OGPU bendradarbiauti dvasininkas buvo ištremtas į Archangelską. Nors 1928 m. pabaigoje vysk. Maleckiui buvo leista grįžti iš tremties, matydamas, kad režimo slaptosios tarnybos nepaliks ramybėje, jis pasirūpino gauti Šv. Sosto sutikimą slapta pašventinti sau padėjėją ir įpėdinį, tarp galimų kandidatų pirmuoju nurodydamas kun. Matulionį. 1928 m. gruodžio 8 d. raštu pop. Pijus XI kun. Matulioniui suteikė Matregos vyskupo titulą ir paskyrė jį Leningrado apaštalinio administratoriaus pagalbininku *cum jure sucesionis*. 1929 m. vasario 9 d. vysk. Maleckis,

² Plačiau šis teismo procesas ir priešistorė aprašyti knygoje: Roman Dzwonkowski, *Kościół katolicki w ZSSR 1917–1939: Zarys historii*, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1997, p. 128–142.

³ Plačiau apie tai žr. Евгения Токарева, „Проблемы статуса католической иерархии в переговорах СССР и Святого Престола в 20-е годы XX века“, in: *Россия и Ватикан*, 2007, вып. 2, p. 147–180.

dalyvaujant tik dviem liudytojams, Matulionį slapta konsekrovo vyskupu.

Sąlygos vykdyti ganytojišką veiklą nebuvo palankios. Po laikino atokvėpio, trečio dešimtmečio pabaigoje Sovietų Sąjungoje vėl buvo atnaujintas puolimas prieš religiją, kurio smaigalys, žinoma, buvo nukreiptas į dvasininkiją. Nors OGPU nežinojo apie Matulionio pašventinimą vyskupu, jis tapo viena pirmųjų naujos represijų bangos aukų – jau 1929 m. lapkritį atsidūrė Leningrado kalėjime. Po beveik metus trukusių tardymų jam buvo sufabrikuota byla, pagal kurią jis kaltintas šnipinėjimu užsienio valstybių naudai. 1930 m. rugsėjo 13 d. OGPU kolegijos sprendimu vysk. Matulionis buvo nuteistas 10 metų lagerio ir išsiųstas atlikti bausmės į Solovkų salas.

Garsusis Solovkų lageris, 1923 m. įkurtas buvusių stačiatikių vienuolynų komplekso pastatuose, tyrinėtojų laikomas sovietinės priverčiamojo darbo sistemos formavimosi pradžia. Čia kalinta ir dauguma tuo metu represuotų dvasininkų, kurie buvo apgyvendinti atskirame barake Anzero saloje. Kelios dešimtys ketvirto dešimtmečio pradžioje lageryje buvusių lotynų ir rytų apeigų katalikų kunigų sudarė glaudžią bendruomenę, dalydamiesi gaunamais maisto siuntiniais, rūpindamiesi vieni kitais ir bendrai meldamiesi. Nors ir lageryje niekas nežinojo, kad Matulionis yra vyskupas, jis tapo neoficialiu šios bendruomenės lyderiu, atlikusiu ūkvedžio pareigas. Baimindamasi solidaraus dvasininkų veikimo netgi nelaisvėje, lagerio administracija 1932 m. nusprendė išardyti šią religinę komuną. Aktyviausi jos nariai, tarp jų ir vysk. Matulionis, buvo apkaltinti tuo, kad sudarė „antitarybinę grupuotę, kuri vykdė antitarybinę agitaciją, slapta vykdė teologines ir religines apeigas, palaikė nelegalius ryšius su laisve tam, kad galėtų į užsienį perduoti šnipinėjimo pobūdžio duomenis apie katalikų padėtį SSRS“⁴. Už tai vysk. Matulioniui buvo paskirta papildoma vienerių metų bausmė baudžiamajame izoliatoriuje prie Ladogos ežero.

Tuo metu kai 1933 m. gegužės pabaigoje Leningrade vysk. Matulioniui buvo rašomas trečias sovietinio teismo nuosprendis, Maskvoje, atrodo, jau vyko pokalbiai tarp Lietuvos ir Sovietų Sąjungos diplomatų dėl galimybių išlaisvinti įkalintus lietuvių tautybės kunigus mainais į Lietuvos kalėjimuose kalinamus komunistus. Esamais duomenimis, pastarasis pasikeitimo politiniais kaliniais projektas buvo inicijuotas Šv. Sosto⁵ ir, matyt, buvo susijęs su anksčiau puoselėtų ambicingų Vatikano misijų planų Rusijoje korekty-

⁴ Ирина Осипова, „В язвах своих сокрой меня...“, Москва: Серебряные нити, 1996, p. 184.

⁵ Jonas Švilpa, „Vatikanas–Kaunas–Maskva: apsikeitimas politiniais kaliniais (1933 ir 1935 m.)“, in: *Istorija*, 2007, t. 67, p. 39.

vomis. Galutinai įsitikinus, kad vykdyti aktyvią misionierišką veiklą sovietų valdomoje teritorijoje nebus jokių galimybių ir viena po kitos žlungant vysk. D’Herbigny iniciatyvoms dėl slaptos bažnytinės hierarchijos sukūrimo, nuo ketvirto dešimtmečio pradžios dėmesio centras buvo perkeltas į apaštalinės veiklos rusų diasporose už Sovietų Sąjungos ribų stiprinimą ir aktyvesnio vaidmens prisiėmimą antikomunistinės propagandos bare⁶. Pagal 1933 m. spalio 5 d. pasirašytą protokolą, to paties mėnesio pabaigoje į Lietuvą atvyko 18 Sovietų Sąjungoje kalintų asmenų (15 iš jų kunigai) mainais į 24 Lietuvos kalėjimuose kalintus komunistus.

Kiek atsigavęs nuo sovietiniuose lageriuose patirtų kančių, vysk. Matulionis kartu su iš Sovietų Sąjungos irgi grįžusiu buvusiu Vakarų Sibiro apaštalinio vikariato administratoriumi kun. Julijonu Gronskiu 1934 m. kovą išvyko į Romą pasimatyti su popiežiumi. Trūkstant papildomų šaltinių, sunku pasakyti, kiek istoriškai autentiškas yra prel. Stanislovo Kiškio aprašytas jaudinantis Matulionio susitikimas su Šv. Tėvu, kuris neva paprašęs, jog vyskupas kaip kankinys pirmas jį palaimintų⁷. Bent jau pats vysk. Matulionis, dalindamasis kelionės įspūdžiais, tokio epizodo neminėjo⁸. Daug patikimesnis yra šaltinis, užfiksavęs iš Sovietų Sąjungos grįžusių dvasininkų nuostatas, jų išsakytas tiesiogiai pop. Pijui XI. Po vysk. D’Herbigny atleidimo iš komisijos *Pro Russia* vadovo pareigų, Rusijos reikalus Šv. Sosto Nepaprastųjų Bažnyčios reikalų kongregacijoje kuravęs prel. Domenico Tardini iš karto po minėto vizito 1934 m. balandžio 11 d. Šv. Sosto atstovą Lietuvoje Antonino Aratą informavo:

Šventasis Tėvas – kuriam nedelsdamas papasakojau, ką Jūs pranešėte – visiškai sutiko su svariomis pastabomis, taip aiškiai išsakytomis J. M. Jo Šventenybė vis dėlto pabrėžė, kad J. E. MonsinJORAI Sloskans ir Matulionis, o ir Mons. Gronskis sutartinai pareiškė, jog jeigu jiems būtų leista pasirinkti, jie būtų labiau linkę likti kalėjime nei išvykti iš Rusijos: toks pareiškimas ne tik teikia didžiulę garbę minėtų tikėjimo liudytojų uolumui ir pasiaukojimo dvasiai, bet ir rodo, kokie gilūs yra herojiškiausių kalintų dvasininkų jausmai.⁹

⁶ Filippo Frangioni, „L’URSS e la propaganda contro la religione: Per una definizione dell’anticomunismo nella Santa Sede degli anni Trenta“, in: *Pius XI: Keywords*, edited by Alberto Guasco and Raffaella Perin, Zürich-Berlin: LIT Verlag, 2010, p. 305.

⁷ Prel. Stanislovas Kiškis, *Arkivyskupas Teofilius Matulionis, Kaišiadorys: Kaišiadorių vyskupijos kurijos leidykla*, 1996, p. 59.

⁸ „Ką pasakoja JE vysk. T. Matulionis?“, in: *Rytas*, Kaunas, 1934-04-18, p. 5.

⁹ *Lietuva ir Šventasis Sostas (1922–1938): Slaptojo Vatikano archyvo dokumentai*, sudarė Arūnas Streikus, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2010, p. 472.

Ketvirto dešimtmečio antroje pusėje, gyvendamas Kaune ir atlikdamas benediktinių bažnyčios rektorius pareigas, vysk. Matulionis vengė afišuoti savo ankstesnius kentėjimus. 1934–1940 m. periodinėje spaudoje publikuotuose interviu su vyskupu labai mažai vietos skiriama praeities patirčių svarstymui. Vysk. Matulionis daug mėliau kalbėdavo apie savo kasdienybę, aktualias religinio gyvenimo problemas ar dalydavosi įspūdžiais iš savo kelionių po JAV, Palestiną ir Egiptą. Vienas iš nedaugelio viešo jo veikimo barų šiuo laikotarpiu buvo Misijoms remti sąjungos pirmininko pareigos, kurias 1938 m. jis perėmė iš prel. Stanislovo Jokūbauskio. Tik sovietų okupacijos išvakarėse, 1940 m. balandžio 19 d. jam pasiūlyta ir svarbesnė bažnytinė tarnyba – vyriausiojo kariuomenės kapeliono pareigos.

Nepaisant kuklios pozicijos viešojoje nepriklausomos Lietuvos erdvėje, vysk. Matulionis sovietų valdžios dėmesio centre atsидūrė jau pirmaisiais okupacijos metais. Sovietų valdžiai jis buvo neparankus pirmiausia tuo, kad turėdamas dar 1929 m. (slapta pašventinant vyskupu) suteiktus plačius įgaliojimus *in partibus infidelium*, jis galėjo veikti katalikų gyvenimą SSRS gilumoje, kur ji tikėjosi išrovusi katalikybę visiems laikams: 1939 m. tuometinėje SSRS teritorijoje tebuvo likę tik dvi katalikų bažnyčios. Visi prieš Antrąjį pasaulinį karą SSRS teritorijoje dirbę katalikų dvasininkai sovietų valdžios buvo laikomi Vatikano ar kitų užsienio valstybių agentais, nes dauguma jų buvo ne rusų tautybės. Šis įsitikinimas buvo toks stiprus, kad ir po karo vysk. Matulionis buvo įvardijamas kaip „vienas iš Vatikano agentūros SSRS vadovų“, kurio veiklą reikia itin atidžiai kontroliuoti¹⁰.

Savo susirūpinimą Leningrado katalikų reikalais, kartu ir sovietų valdžios nuogaštavimus Matulionis patvirtino jau pirmomis antrosios sovietų okupacijos dienomis. 1944 m. lapkričio 18 d. jis kreipėsi į Religinių kultūrų reikalų tarybos (toliau – RKRT) įgaliotinį Lietuvoje, prašydamas padėti pasiūsti į Leningradą keletą kunigų iš Lietuvos, kurie galėtų aptarnauti ten gyvenančius katalikus. Nors sovietinio saugumo organai buvo linkę pasinaudoti šia galimybe pasiūsti savo agentą ir per jį kontroliuoti vysk. Matulionio ryšius su šio miesto katalikų bendruomene, nugalėjo RKRT pirmininko Igorio Polianskio požiūris, kad Leningrade iš viso nesą jokios katalikų bendruomenės¹¹. Vysk. Matulionis buvo ir vienas iš Leningrado srities

¹⁰ Visiškai slapta SSRS NKGB 2-osios valdybos 5-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo Igorio Polianskio direktyva LSSR NKGB vadovui Aleksandrui Guzevičiui, 1944-09-07, in: *Lietuvos ypatingasis archyvas*, (toliau – LYA), f. K-1, ap. 45, b. 31, l. 104.

¹¹ RKRT pirmininko Igorio Polianskio raštas RKRT įgaliotiniui Lietuvoje Alfonsui Gailevičiui, 1945-02-22, in: *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, (toliau – LCVA), f. R-181, ap. 3, b. 4, l. 6.

NKGB valdybos vestos agentūrinio sekimo bylos „Vatikan“ objektų, todėl pas jį 1945 m. birželio mėnesį iš Leningrado buvo komandiruotas agentas „Vichr“ su užduotimi išsiaiškinti: „1) Katalikų Bažnyčios planus plečiant savo veiklą Leningrado ir kitose SSRS srityse; 2) duomenis apie dvasininkus, Vatikano atsiųstus į SSRS žvalgybinei ir misionieriškai veiklai“¹².

Apie vysk. Matulionio pastangas siųsti kunigus į Sovietų Sąjungos gilumą nacių okupacijos metais, sovietų režimas, atrodo, irgi žinojo. Dar 1941 m. rugpjūčio 21 d. vysk. Matulionis kreipėsi į Šv. Tėvą, paliudydamas tvirtą ryžtą grįžti apaštalauti į Rusiją:

O dabar, jau žiebiantis vilčiai, vartus nuo bolševizmo užvėrus ir užkalus, Dievui padedant, mano ir Lietuvoje gyvenančių kunigų iš Rusijos širdyse vėl kyla naujas troškimas Kristaus mokymą, Apaštalų vardu perduodamą, skleisti, apaštalauti. Nors mano amžius jau silpsta, tačiau, kiek leidžia jėgos, esu pasirengęs imtis apaštalavimo Rusijoje, kur iki tremties praleidau savo jaunystę ir brandą.

Aš kiekvieną akimirką esu pasirengęs grįžti prie savo ankstesnių pareigų. Jeigu Tavo Šventenybei atrodys, kad mano sugrįžimas reikalingas ir naudingas, meldžiu, kad galėčiau grįžti. Tavo Šventenybei už tai nuolatos dėkosiu.¹³

Nors 1941 m. spalio pradžioje Vatikano valstybės sekretorius kard. Luigi Maglione pranešė vysk. Matulioniui apie visišką Šv. Tėvo pritarimą šiems planams ir suteikė jam gana plačius įgaliojimus¹⁴, tačiau įgyvendinti šias iniciatyvas pasirodė ne taip lengva kaip tikėtasi. 1942 m. pradžioje vysk. Matulionis nesėkmingai mėgino gauti leidimus vykti į nacių užimtas Sovietų Sąjungas sritis iš įvairių nacių okupacinės valdžios institucijų. Panašiai kaip ir sovietai, naciai katalikybę laikė vienu iš lenkiškos kultūrinės ir politinės įtakos sklaidos įrankių, todėl nuo pat pradžių stabdė bet kokią jos plėtrą į rytus. Propagandiniais tikslais okupacinė nacių administracija toleravo ir iš dalies rėmė tik sovietų sugriautų Stačiatikių Bažnyčios struktūrų atkūrimą okupuotose teritorijose. Jų sukurtų pagalbinių vietos valdžios įstaigų

¹² SSRS NKGB 2-osios vadybos 5-ojo skyriaus raštas Leningrado sr. NKGB valdybos 2-ajam skyriui, 1945-03-24, in: *LYA*, f. K-I, ap. 45, b. 97,1. 424.

¹³ *Arkivyskupas Teofilius Matulionis laiškuose ir dokumentuose*, parengė vysk. Jonas Boruta, Elena Neniškytė, Algimantas Katilius, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2002, p. 69–70.

¹⁴ Regina Laukaitytė, „The interest of Lithuania’s Church in the apostolic activity in Russia and among Russians“, in: *Bažnyčios istorijos studijos*, t. 4: *Church History between Rome and Vilnius: Challenges to Christianity from the early Modern Ages to the 20th century*, sudarytojas Arūnas Streikus, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2011, p. 112.

pareigūnai, kurių daugumai buvo artima tradicinė rusiško ar baltarusiško nacionalizmo, savo natūralia kultūrine terpe laikiusio stačiatikišką tradiciją, ideologija, taip pat labai priešišškai reagavo į „lenkų tikėjimo“ invazijos galimybę.

Taigi sovietams reokupuojant Lietuvą, vysk. Matulionis režimo vadovų, karo metais pasukusių religinės politikos vairą Rusijos Stačiatikių Bažnyčios interesų protegavimo kitų konfesijų atžvilgiu linkme, akyse buvo aktyviausias katalikybės sklaidos Sovietų Sąjungos gilumoje iniciatorius, dėl to *a priori* pavojingas politinis priešas.

Nepalaužiamas tikėjimo laisvės gynėjas. Dėl ankstesnės santykių su sovietų režimu patirties vysk. Matulionis, be abejonės, žinojo, koks pavojus gresia visiems dvasininkams ir konkrečiai jam, sovietams antrą kartą okupuojant Lietuvą. Nepaisant to, ne tik jis pats apsisprendė pasilikti, bet ir visiems savo diecezijos¹⁵ kunigams uždraudė be jo specialaus leidimo pasišalinti iš vyskupijos teritorijos¹⁶. Tokį elgesį lėmė tvirtas įsitikinimas, kad ganytojas bet kokiomis sąlygomis turi pasilikti su jam pavesta tikinčiųjų kaimene. Kita vertus, naujų išbandymų nepabūgęs ganytojas nesirengė ir sėdėti sudėjęs rankų, pasyviai laukdamas kol seni pažįstami iš NKVD pasibels į Kaišiadorių vyskupijos kurijos duris. Ikikarinė santykių su sovietine sistema patirtis nepalaužė vyskupo ryžto toliau ginti Bažnyčios teises, dėl ko jis greitai tapo vietos valdžios atstovų ypač nemėgstamu dvasininku.

LSSR NKGB šefas Aleksandras Guzevičius jau 1945 m. kovo 4 d. teiravosi Maskvoje, ar vysk. Matulionis, 1933 m. iškeičiant jį į Lietuvos komunistus, buvo amnestuotas ir ar negalima būtų jį sugražinti pabaigti bausmę, nes jis esą aktyvina savo veiklą¹⁷. Nemažiau susierzinęs buvo ir RKRT įgaliotinis, taip apibūdinęs vysk. Matulionį:

iš visų vyskupijų gauti įvairaus pobūdžio laišškai, kurie daugiausia buvo materialinio-ūkinio pobūdžio, tačiau gauti iš draugo [čia įgaliotinio klaidą pastebėjo laiško gavėjai, pažymėdami pastarąjį kreipinį dideliu klaustuku, – A. S.] Matulionio įvairūs pareiškimai iš esmės skiriasi nuo visų kitų. Juose matyti, kad nepripažįstamas Bažnyčios atskyrimas nuo valstybės [sovietinė šio prin-

¹⁵ Po vysk. Juozapo Kuktos mirties 1943 m. vysk. Matulionis buvo paskirtas Kaišiadorių vyskupijos ordinaru.

¹⁶ Bendraraštis dekanams, 1944-07-03, in: *Arkivyskupas Teofilius Matulionis laiškuose ir dokumentuose*, p. 54–55.

¹⁷ LSSR NKGB komisaro Aleksandro Guzevičiaus telegrama SSRS NKGB 2-osios valdybos viršininkui Fedotovui, 1945-03-04, in: *LYA*, f. K-1, ap. 45, b. 97, l. 425.

cipo interpretacija, – A. S.], o taip pat aiškiai rodo antisovietines Matulionio nuotaikas.¹⁸

Iš tolesnio rašto turinio matyti, kad tokį vysk. Matulionio vertinimą lėmė 1945 m. balandžio 7 d. rašytame kreipimesi į LSSR švietimo liaudies komisarą jo išsakytas protestas prieš prievartinį mokinių įrašymą į ateistines pionierių ir komjaunimo organizacijas bei 1945 m. vasario 10 d. rašytame laiške RKRT įgaliotiniui išdėstyti šiurkščios prievartos prieš kunigus faktai. Šiame rašte paminėti vysk. Matulionio kreipimaisi į sovietines valdžios institucijas nebuvo vieninteliai jo kovos už Bažnyčios ir tikinčiųjų teises faktai. Reikalaudamas iš sovietinių pareigūnų gerbti Bažnyčios teises vyskupas laisvai operuodavo sovietiniais įstatymais, grindžiančiais jo pozicijos teisingumą net sovietinės sistemos rėmuose, o tai, žinoma, negalėjo nesiutinti sovietų valdžios atstovų.

Protestuodamas prieš tikėjimo laisvės suvaržymus vysk. Matulionis nevengė galimybių ieškoti sąlyčio taškų su okupacine valdžia. Tai aiškiai liudija 1945 m. vasarą, po susitikimo su Lietuvos SSR Liaudies Komisarų Tarybos pirmininku, jo parašytas platus memorandumas. Jo pradžioje konstatavęs, kad „Katalikų Bažnyčia sugyvena su įvairiomis valdymo formomis, jei tik nėra trukdoma atlikti jai pavestą misiją žmonijoje“, vyskupas kaip galimo *modus vivendi* tarp sovietų valdžios ir Katalikų Bažnyčios Lietuvoje būtina sąlyga nurodė tai, kad valdžia turi pripažinti minimumą pagrindinių teisių Bažnyčiai ir neversti jos remti valdžios politiką¹⁹. Tačiau sovietų režimo tikslai buvo visiškai priešingi. Jis nesirengė Bažnyčiai palikti jokių teisių, kartu siekdamas paversti ją savo įrankiu, todėl į parodytą geros valios gestą neatsakė. Nepaisant to, Lietuvos vyskupai, tarp jų ir vysk. Matulionis, neatsisakė tęsti kompromiso paieškų. 1946 m. vasario 5 d. jie dalyvavo pasitarime su aukštais valdžios atstovais, kuriame buvo svarstomos tarpusavio santykių problemos. Deja, ir šiame susitikime abiejų pusių požiūriai buvo per daug skirtingi, kad būtų įmanoma pasiekti susitarimą.

Nėra jokių duomenų, kurie liudytų, kad vysk. Matulionis būtų atvirai rėmęs pasipriešinimą okupantams. Atvirkščiai, jis ne vieną kartą įspėjo kunigus vengti ryšių su antisovietinio pogrindžio struktūromis, gerai suprasdamas, kad tokie ryšiai leis sovietų režimui pateisinti Bažnyčios persekiojimą. Ypač aiškiai toks reikalavimas suformuluotas 1946 m. kovo 8 d. jo

¹⁸ RKRT įgaliotinio raštas LKP CK pirmajam sekretoriui Antanui Sniečkui, 1945-04-26, in: LYA, f. K-1, ap. 45, b. 31, l. 419.

¹⁹ *Arkivyskupas Teofilius Matulionis laiškuose ir dokumentuose*, p. 120–127.

pasirašytame bendraraštyje Kaišiadorių vyskupijos dvasiškijai. Juo kunigai buvo įpareigoti pasirūpinti, kad bažnyčiose ir joms priklausiusiuose pastatuose nebūtų slepiama pogrindžio amunicija ar dokumentai, priminta, kad pamoksluose absoliučiai draudžiama kalbėti apie politiką ir su ja susijusius dalykus. Sužinojęs apie savo vyskupijos kunigų ryšius su partizanais, vyskupas patardavo jiems nutraukti tokius ryšius²⁰.

Kad vyskupams sovietų režimo sąlygomis gresia mirtinas pavojus buvo aišku dar iki vysk. Matulionio suėmimo. Tą patvirtino tragiškas vysk. Vincento Borisevičiaus, 1946 m. rugpjūtį nuteisto mirties bausme, likimas. Aiškus ženklas apie vyskupui iškilusį pavojų buvo ir vieno artimiausių jo bendradarbių, Kaišiadorių vyskupijos kurijos kanclerio Stanislovo Kiškio suėmimas 1945 m. birželį. Iš viso iki 1946 m. pabaigos mažoje, vos apie šimtą kunigų turėjusioje Kaišiadorių vyskupijoje buvo suimta net 17 kunigų. Tai irgi buvo netiesioginis įspėjimas, kad vyskupui gali tekti pasidalyti atsakomybe už jam pavaldiems dvasininkams inkriminuojamus nusikaltimus. Žinoma, vysk. Matulionis galėjo išvengti trečiojo suėmimo, jeigu būtų sutikęs bendradarbiauti su sovietų saugumu. Spaudimas dėl tokio bendradarbiavimo buvo daromas visiems Lietuvos vyskupams nuo pat okupacijos pradžios.

Vyskupo sekimas 1946 m. vasarą ir rudenį buvo nuosekliai stiprinamas, siekiant žūtbutį gauti duomenų, patvirtinančių jo paramą antisovietinio pasipriešinimo sąjūdžiui. LSSR MGB Kaišiadorių apskrities skyrius ne kartą ragintas pirmiausia rinkti įrodymus, kad vyskupas „ideologiškai ir praktiškai vadovauja nacionaliniam pogrindžiui ir banditų junginiams“, tiesiogiai arba per jam pavaldžius kunigus teikia materialinę paramą partizanams, padeda jiems slapstyti²¹. Nepaisant to, prieš pat suėmimą parengtoje išsamioje pažymoje²², kuri turėjo pagrįsti vysk. Matulionio suėmimo būtinybę, jokie konkretūs ryšių su antisovietiniu pogrindžiu atvejai neminimi. Tuo tarpu ypač daug vietos šioje pažymoje skirta vyskupo pastangoms izoliuoti besimokantį jaunimą nuo komunistinės įtakos aprašyti. Kaip vienas iš šio siekio įrodymų minimas ir vysk. Matulionio 1946 m. spalio 16 d. bendraraštis

²⁰ Vysk. Teofilias Matulionio tardymo protokolas, 1947-04-03, in: *Lietuvos vyskupai kankiniai sovietiniame teisme*, parengė Arūnas Streikus, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2000, p. 399–407.

²¹ LSSR MGB 2-ojo skyriaus viršininko Počkaj direktiva Kaišiadorių apskrities skyriui dėl vysk. Matulionio sekimo sustiprinimo, 1946-07-28, in: *LYA*, f. K-1, ap. 45, b. 97, l. 421.

²² LSSR MGB 2-ojo skyriaus pažyma apie vysk. Matulionį, 1946-12-[?], in: *LYA*, l. 272a (1–4).

kunigams dėl jaunimo religinio auklėjimo bažnyčiose, kuriame remiantis sovietiniais įstatymiais aktais ir aukštų valdžios pareigūnų pareiškimais, tvirtinama: „Iš viso to aišku, kad pagal Bažnyčios Kanonus mums įsakyta, o pagal sovietų Vyriausybės įstatymus mes turime visišką teisę ir laisvę savo bažnyčiose auklėti jaunimą Katalikų Bažnyčios dvasia“²³.

Vysk. Matulionis buvo suimtas 1946 m. gruodžio 18 d. Kaišiadorių vyskupijos kurijoje ir išvežtas tardyti į MGB tardymo izoliatorių Vilniuje. Kadangi įrodyti vysk. Matulionio ryšius su pasipriešinimo sąjūdžiu sekėsi sunkiai, pagrindinė kaltinimo medžiaga buvo vyskupo veikla nacių okupacijos metais ir jo nepriklausoma laikysena pirmaisiais pokario metais. Pavyzdžiui, kaip ir visi kiti represuoti vyskupai, vysk. Matulionis kaltintas aktyviu dalyvavimu rengiant antrąjį tautinį Eucharistinį kongresą ir sveikinimo laišką pop. Pijui XII 1943–1944 m. Šių akcijų tikslas, anot sovietų valdžios, esą buvęs sutelkti lietuvių tautą kovai su bolševizmu, nors iš tikrųjų kongresas turėjo būti grynai religinio pobūdžio renginys. Kitus kaltinimo punktus taip pat vargu ar galėtume laikyti politiniais veiksmais: neleidimas kunigams bažnyčiose skelbti sovietų valdžios atsisaukimų, klausimo kaip pasipriešinti jaunimo prievartinei ateizacijai svarstymas bei leidimas kunigams atvirai išdėstyti Bažnyčios negatyvų požiūrį į pionierių ir komjaunimo organizacijas, raginimas teikti represuotų kunigų šeimoms materialinę pagalbą. Kiti kaltinimai buvo visiškai nepagrįsti. Vienas iš tokių – tai kaltinimas, kad vyskupas palaikė aktyviai partizaninėje veikloje dalyvavusius kunigus, nors jokių svarių to įrodymų vyskupo byloje nėra.

Visi minėti kaltinimai tebuvo vyskupo suėmimo formalus pateisinimas, o pirminė arešto priežastis buvo aiškiai parodytas pasiryžimas ginti Bažnyčios teises ir neleisti paversti jos sovietų valdžios politiniu įrankiu. 1947 m. rugsėjo 27 d. Ypatingasis pasitarimas prie SSRS Valstybės saugumo ministro nutarė vyskupą įkalinti septyneriems metams²⁴. Bausmę vysk. Matulionis atliko Ypatingajame Vladimiro kalėjime, kur buvo kalinami pavojingiausi sovietų režimui asmenys. Deja, duomenų apie šį vysk. Matulionio gyvenimo ir kentėjimų etapą turima labai nedaug, nes jo kalinio byla tyrinėtojams kol kas nėra prieinama.

Pasibaigus kalinimo laikui, LSSR KGB iniciatyva vysk. Matulioniui buvo trukdoma grįžti į Lietuvą. Vis dėlto, nepaisant daromų kliūčių, 1956 m. ge-

²³ *Arkivyskupas Teofilus Matulionis laiškuose ir dokumentuose*, p. 62.

²⁴ Plačiau apie vysk. Matulionio teismą žr. Arūnas Streikus, „Represijos prieš vyskupas – sudėtinė sovietų valdžios antireliginės politikos Lietuvoje dalis“, in: *Lietuvos vyskupai kankiniai sovietiniame teisme*, p. 8–20.

gužės mėnesį vysk. Matulionis sugebėjo grįžti į Lietuvą. Čia jo santykiai su sovietų valdžia ir toliau buvo įtempti. Tai lėmė tiek jo siekis atgauti galimybę valdyti Kaišiadorių vyskupiją, tiek raginimai kunigams aktyviau kovoti už Bažnyčios ir tikėjimo teises suliberalėjusiomis režimo sąlygomis. Be to, vysk. Matulionis sugebėjo nelegaliai susisiekti su Šv. Sostu ir gauti jo pritarimą vyskupo, kuris turėjo tapti jo įpėdiniu Kaišiadorių vyskupijoje, pašventinimui. Vykdydamas Šv. Sosto valią, kuri buvo priešinga sovietų valdžios planams, vysk. Matulionis 1957 m. gruodžio 25 d. slapta pašventino į vyskupus Vincentą Sladkevičių. Tokie veiksmai vertė sovietų valdžią vėl apsvarstyti jo ištrėmimo už LSSR ribų klausimą²⁵, tačiau tai, kad Lietuvos tikinčiųjų vysk. Matulionis jau tuomet buvo laikomas tikėjimo kankiniu ir ketvirtas jo įkalinimas galėjo smarkiai kompromituoti sovietų valdžią, privertė atsakyti tokios minties. Buvo pasirinktas mažiau skausmingas variantas: 1958 m. spalio mėnesį vyskupas buvo prievarta iškeldintas į mažą Šiaurės Lietuvos miestelį Šeduvą, kur budriai KGB prižiūrimas praleido savo paskutiniuosius gyvenimo metus.

Ar vysk. Matulionis galėjo būti nužudytas? Politiniais ir ideologiniais priešais laikomų asmenų likvidavimas neteisėnėmis priemonėmis buvo įprasta sovietų režimo praktika. Dažniausiai toks susidorojimo su režimo priešininkais būdas buvo naudojamas prieš užsienyje gyvenusius subjektus. Istorinėje literatūroje plačiai aprašyti geriausiai žinomi sovietų slaptųjų tarnybų organizuotų pasikėsinimų atvejai. Tačiau toks būdas pašalinti režimui ypač neparankius asmenis buvo naudojamas ir prieš SSRS viduje gyvenusius asmenis. Slapti nužudymai pasidarė netgi dažnesni po Stalino mirties, nes savo viešu įvaizdžiu labiau pradėjęs rūpintis režimas ne visuomet galėjo griebtis kitų poveikio priemonių: įkalinimo, viešo kompromitavimo ar priverstinio psichiatrinio gydymo. Dažnai tokio susidorojimo taikiniu tapdavo ir dvasininkai, kurie, viena vertus, turėjo didelį autoritetą visuomenėje, kita vertus, jų atžvilgiu buvo ypač sudėtinga rasti įtikinamą „nusikalstamos“ veiklos įrodymų ar kompromituojančių faktų. Galima nurodyti keletą žymesnių dvasininkų žūties atvejų, kai esama pagrįstų įtarimų, kad prie jų galėjo būti prisidėjusius režimo slaptosios tarnybos. Žinoma, absoliuti įtarimų dauguma lieka iki galo nepatvirtinta, nes savo dalyvavimo tokiose akcijose pėdsakus jų užsakovai ir organizatoriai

²⁵ LSSR KGB pirmininko Kazimiero Liaudžio raštas Antanui Sniečkui, 1958-03-26, in: LYA, f. K-1, ap. 45, b. 98, l. 9.

stengėsi itin kruopščiai pašalinti. Todėl dažniausiai istorikai turi remtis tik netiesioginiais argumentais.

Lietuvos teritorijoje pirmas galimo tyčinio nužudymo atvejis susijęs su prel. Jokūbauskio mirtimi. Po to, kai 1944 m. vasarą, artėjant frontui, Kauno arkivyskupijos ordinaras arkivysk. Juozapas Skvireckas ir jo pagalbininkas vysk. Vincentas Brizgys pasitraukė į Vakarus, arkivyskupijos valdymą perėmė ordinaro įgaliotas prel. Jokūbauskis. Nors jis ir sutiko vykdyti kai kuriuos politinio pobūdžio sovietų režimo reikalavimus, tačiau tvirtai priešinosi valdžios atstovų pretenzijoms kištis į vidinį Bažnyčios gyvenimą. Kadangi Kaunas buvo Lietuvos bažnytinės provincijos centras, režimas negalėjo ilgai toleruoti nepasiduodančio jo spaudimui vyskupijos valdytojo. Jau 1946 m. pabaigoje LSSR MGB buvo užverbavusi kan. Juozapą Stankevičių ir puoselėjo planus, kaip padaryti jį arkivyskupijos valdytoju²⁶. Pagrįstai galima manyti, kad sudėtinė šio plano dalis buvo prel. Jokūbauskio nužudymas. Paprasčiausiai suimti ir nuteisti prel. Jokūbauskį buvo labai nepatogu, nes nacių okupacijos metais šis dvasininkas daug prisidėjo gelbėjant žydus, o sovietų okupacijos pradžioje paskelbė kreipimąsi, kuriuo ragino ginkluotos antisovietinės rezistencijos dalyvius nutraukti pasipriešinimą. Įtarimus dėl nenatūralios prelado mirties sustiprina ir tai, kad vienas MGB ataskaitos, kurioje aprašomas kan. Stankevičiaus kelias į valdytojo pareigas, lapas yra išplėstas iš archyvinės bylos. Esama duomenų, kad mirties išvakarėse, t. y. 1947 m. vasario 2 d. vakare, prel. Jokūbauskiui buvo padaryta vaistų injekcija, kurios poveikis ir buvo mirties priežastis²⁷.

Chronologiniu požiūriu vysk. Matulionio mirtis glaudžiai susijusi su netikėtu iškilus Rusijos Stačiatikių Bažnyčios (toliau – RSB) hierarcho, Kruticko ir Kolomnos metropolito Nikolajaus (Jaruševičiaus) nušalinimu nuo pareigų ir mirtimi. Šis dvasininkas nuo 1943 m. vadovavo Maskvos patriarchato užsienio ryšių skyriui ir turėjo bene didžiausią įtaką priimant sprendimus dėl RSB santykių su sovietų valdžia ir jos tarptautinių ryšių strategijos. Vysk. Nikolajaus palaikoma pragmatinio bendradarbiavimo su valdžia ir konfrontacijos su Vakarų krikščionių konfesijomis politika Stalino valdymo metais visiškai atitiko režimo interesus ir užtikrino pakankamai saugią RSB egzistenciją. Šešto dešimtmečio pabaigoje tokia laikysena

²⁶ Daugiau apie tai žr. Arūnas Streikus, „Lietuvos dvasininkai raudonajame voratinklyje“, in: *Naujasis Židiny-Aidai*, 2001, Nr. 4, p. 155–161.

²⁷ Kun. Krizantas Juknevičius, „Mirusio valdytojo... nesuėmė“, in: *XXI amžius*, 1997, Nr. 36, p. 9.

jau nebesutapo su pasikeitusiai režimo planais. Viena vertus, Chruščiovo komanda atsisakė ankstesnės pragmatinio bendradarbiavimo su RSB politikos ir grįžo prie ideologiškai angažuotų religinio gyvenimo varžymo priemonių. Kita vertus, tarptautinėje arenoje režimas pradėjo intensyviai ieškoti naujų partnerių. Sudedamąją naujo kurso dalimi tapo ir glaudesnių ryšių su Vakarų religiniais lyderiais paieška. Nauji Kremlius vadovai ypač daug vilčių siejo su pop. Jonu XXIII ir jo iniciatyva sukviestu visuotiniu Bažnyčios susirinkimu.

Dauguma Rusijos istorikų laikosi nuomonės, kad metropolito Nikolajaus mėginimai protestuoti prieš atsinaujinusį religijos persekiojimą ir jo atsisakymas keisti RSB santykių su kitomis krikščionių bažnyčiomis strategiją buvo pagrindinės priežastys, lėmusios tai, kad 1960 m. rugsėjį Nikolajus valdžios reikalavimu buvo atleistas iš RSB užsienio ryšių skyriaus vadovo ir metropolito pareigų²⁸. Be jau minėtų motyvų nušalinimą galėjo paspartinti ir tai, kad patriarcho Aleksijaus sveikata tuo metu jau buvo silpna, o jo įpėdiniu visi matė tik Nikolajų. Stebina tai, kad vyskupo nušalinimą inicijavęs KGB Nikolajaus poziciją apibūdino beveik identiška kaip ir vysk. Matulionį – „ji išreiškia reakcingiausiai nusiteikusių dvasininkijos sluoksnių nuotaikas“. Nepraėjus nė trims mėnesiams po nušalinimo, 1960 m. gruodžio 13 d. vyskupas mirė ligoninėje įtartinomis aplinkybėmis. Amžininkai buvo įsitikinę, kad tai buvo žmogžudystė, beveik visi istorikai irgi abejoja, ar Nikolajus mirė savo mirtimi.

Sutapimu turbūt negalima paaiškinti ir virtinės pasikėsinimų nužudyti ar į nužudymą panašių dvasininkų mirties atvejų devinto dešimtmečio pirmoje pusėje. Šios serijos pradžia galima laikyti nepavykusį pasikėsinimą į paties pop. Jono Pauliaus II gyvybę 1981 m. gegužės 13 d. Nepaisant kontroversiškų vertinimų, pastaraisiais metais pateikiama vis daugiau įrodymų, kad pasikėsinimas buvo gerai organizuota kelių komunistinio bloko šalių slaptųjų tarnybų operacija su ilgalaike jos maskavimo priemonių programa²⁹. 1981 m. lapkričio 24 d. po sunkvežimio ratais Vilniuje žuvo aktyvus tikinčiųjų teisių gynėjas, Lietuvos Helsinkio grupės narys kun. Bronius Laurinavičius. Sovietmečiu atliktas oficialus įvykio aplinkybių tyrimas, žinoma, stengėsi paneigti pagrindžio spaudoje ir visuomenėje iš karto

²⁸ Михаил Шкаровский, *Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве*, Москва: Крутицкое Патриаршее подворье, 1999, p. 373–375; Ольга Васильева, *Русская Православная Церковь и Второй Ватиканский собор*, Москва: Лепта-Пресс, 2004.

²⁹ Naujausia informacija šia tema knygoje: Ferdinando Imposimato, Sandro Provisionato, *Attentato al Papa*, Milano: Chiarelettere, 2011.

pasklidusias kalbas, kad kunigas buvo tyčia pastumtas po automobilio ratais. Tokios versijos nepatvirtino ir po nepriklausomybės atkūrimo atliktas pakartotinis tyrimas. Neabejotina, kad jeigu avarija buvo surežisuota KGB, visi įkalčiai buvo kruopščiai paslėpti, tačiau akivaizdu ir tai, kad režimas turėjo svarių motyvų šį dvasininką pašalinti be teismo³⁰.

Panaši paslapties skraistė gaubia ir kito žymaus Lietuvos katalikiško pogrindžio veikėjo kun. Juozo Zdebskio žūtį autoavarijoje 1986 m. vasario 5 d. Vis dėlto vien tai, kad dviejų garsių tikinčiųjų teisių sąjūdžio dalyvių tragišką mirtį neaiškiais aplinkybėmis skiria vos keturi metai, sukelia pagristą abejonę, kad tai tebuvo nelaimingi atsitikimai. Juo labiau kad kun. Zdebskio atveju tai nebuvo pirmas autoįvykis, grėsęs jo gyvybei. Be to, 1980 m. prieš jį buvo įvykdyta netgi išlikusiuose KGB archyvuose dokumentuose užfiksuota speciali priemonė, sužalojusi jo sveikatą. Kun. Zdebskis buvo specialiai nudegintas cheminėmis medžiagomis ir paskleistas gandas, kad jis neva sergąs venerine liga³¹. Tai labai retas atvejis, kai turime tiesioginių įrodymų, kad KGB naudojo priemones, kuriomis kėsintasi į persekiotų asmenų sveikatą ir gyvybę.

Daug sunkiau nuslėpti savo dalyvavimą panašaus pobūdžio akcijose sekėsi kitų komunistinio bloko šalių specialiosioms tarnyboms. Šiuo metu jau niekas neabejoja, kad kun. Jerzy Popiełuszko nužudymas 1984 m. spalio 19 d. buvo organizuotas komunistinės Lenkijos saugumo tarnybos. Svarbu pažymėti, kad ir šiuo atveju iš pradžių buvo inscenuotas autoįvykis, kurio kunigui pavyko išvengti. Nors iki šiol tebevyksta tyrimas, Čekoslovakijos komunistinio režimo nusikaltimų tyrinėtojai sukaupe daug duomenų, patvirtinančių, kad 1981 m. vasario 25 d. savo bute Bratislavoje rastas negyvas pogrindžio kunigas Přemyslas Coufalas irgi tapo šio režimo slaptosios tarnybos auka. Šantažuojamas išduoti jam žinomas Slovakijos pogrindžio bažnyčios struktūras ir jų ryšius su Vakariais, kun. Coufalas nusižudė arba buvo nužudytas³².

Trumpai apžvelgę svarbiausius galimo nesankcionuotos prievartos prieš dvasininkus panaudojimo atvejus Lietuvoje ir kitose komunistinio bloko šalyse, galime padaryti keletą preliminarių apibendrinimų. Visų pir-

³⁰ Daugiau apie tai žr. Vidas Spengla, *Objektas „Intrigantas“: Kunigo Broniaus Laurinavičiaus gyvenimas ir veikla*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2002.

³¹ Daugiau apie tai žr. Vidas Spengla, *„Akiplėša“: KGB kova prieš bažnyčią: pagal kunigo Juozo Zdebskio sekimo bylą*, Vilnius: Lumen, 1996.

³² Miroslav Lehky, „The case of Father Premysl Coufal“, in: *Frontier*, Oxford, 2005, Nr. 8, p. 33–36.

ma pažymėtina tai, kad šie atvejai yra būdingi ne kuriam nors apibrėžtam laikotarpiui, o visai komunistinių režimų egzistavimo epochai. Antra, galima išskirti du pagrindinius galimo pasikėsinimo į gyvybę būdus. Vyresnio amžiaus dvasininkai, nuolat vartoję vaistus, paprastai mirdavo po injekcijos (prel. Jokūbauskis, vyskupai Nikolajus ir Matulionis). Tuo tarpu jaunesni, chroniškomis ligomis nesirgę kunigai dažniausiai pakliūdavo į galimai inscenizuotus autoįvykius (kunigai Laurinavičius, Popiełuszko, Zdebskis). Trečia, visi minėti dvasininkai buvo aktyvūs Bažnyčios veikimo laisvės gynėjai, turėjo didelį autoritetą visuomenėje ir dėl vienos ar kitos priežasties buvo itin įsipykę režimui.

Paspartinti vysk. Matulionio mirtį sovietų režimas taip pat turėjo svarių motyvų. KGB ne be pagrindo nuogaštavo, kad vyskupas per slaptus ryšius su Roma kanalus gali sugriauti sovietų valdžios planus, susijusius su Lietuvos dvasininkų dalyvavimu Vatikano II Susirinkime. Kvietimus dalyvauti Susirinkime gavo visi Lietuvos vyskupai, tačiau dauguma jų valdžios valia buvo nušalinti nuo vyskupijų administravimo ir negalėjo tikėtis gauti leidimo išvykti. Vietoj jų režimas rengėsi į Romą siųsti tuos vyskupijų valdytojus, kurie buvo jam visiškai lojalūs ir kontroliuojami jo slaptųjų tarnybų. Kad numatyta vyskupijų valdytojų išvyka būtų kuo sklandesnė, sovietų saugumas atliko atitinkamus parengiamuosius darbus. Visų pirma, jo pastangomis 1962 m. liepą Kaišiadorių vyskupijos valdytoju vietoj nepatikimo kan. Juozapo Meidaus buvo išrinktas visiškai kontroliuojamas kan. Povilas Bakšys. Sužinojęs apie galimą kan. Meidaus nušalinimą, vysk. Matulionis visai rimtai svarstė galimybę susigrąžinti vyskupijos valdymą į savo rankas ir tik po didelio spaudimo sutiko suteikti kanoninį įgaliojimą valdyti vyskupiją valdžios primestam kandidatui. Tačiau KGB žinojo, kad neoficiali ordinaro nuomonė apie naują vyskupijos valdytoją yra labai prasta³³, todėl manyti, kad vysk. Matulionis pritartų galimam kan. Bakšio skyrimui apaštalinio administratoriumi, nebuvo jokio pagrindo.

Maža to, baimintasi, kad vysk. Matulionis gali sukliudyti ir kito išvykai į Susirinkimą besirengusio dvasininko – Vilniaus arkivyskupijos valdytojo kan. Česlovo Krivaičio – statuso kanoninį įteisinimą. Vysk. Matulionis dar 1961 m. sužlugdė šio dvasininko paskyrimą Vilniaus arkivyskupijos apaštalinio administratoriumi, atimdamas iš jo Kaišiadorių vyskupijos garbės

³³ Daugiau apie tai žr. Arūnas Streikus, „Arkivyskupo Teofiliaus Matulionio santykiai su sovietine valdžia 1956–1962 m.“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 1998, t. 12, p. 136.

kanauninko titulą, taip pat laiške Šv. Kazimiero lietuvių kolegijos Romoje rektoriui prel. Ladui Tulabai pareiškęs neigiamą nuomonę šiuo klausimu. KGB sudarytoje vysk. Matulionio operatyvinio sekimo byloje yra išlikęs nepasirašytas spausdintas raštelis, kuriuo dėl paaiškėjusių naujų aplinkybių atšaukiamas ankstesnis vyskupo raštas dėl kanauninko titulo atėmimo Krivaičiui. Galima daryti prielaidą, kad vyskupas buvo verčiamas šį raštą pasirašyti, tačiau neaišku, ar sutiko. Kad ir kaip buvo, sovietų režimas buvo suinteresuotas, jog vysk. Matulionis daugiau nebesikištų į Bažnyčios valdymo Lietuvoje reikalus, kurių sutvarkymui režimo pageidaujama būdu Vatikano II Susirinkimas, atrodė, atveria naujas perspektyvas.

BISHOP TEOFILIUS MATULIONIS – WARRIOR AND MARTYR OF THE CHURCH

Arūnas Streikus

Summary

Tried four times by the Soviet regime, a convict in all the most famous Soviet prisons (Butyrka, Solovki, Vladimir) Servant of God Bishop Teofilus Matulionis along with other bishops who suffered from Soviet repressions has become one of the symbols of the persecutions that the Church suffered during the Soviet period. This article aims to summarize the data of the historical research about the activities carried out by Bishop Matulionis after the restoration of independence. The three most important episodes, which gradually revealed the major incisions where the confrontation of Bishop Matulionis with the Soviet system was inevitable, are distinguished. In 1918–1933 because of his active apostolic activities in St. Petersburg, and later for his persistent efforts to return to his flock, for the regime he was one of the tools of the anti-communist conspiracy allegedly organized by the Vatican. In 1945–1946, when reoccupied Lithuania was being intensely sovietized Bishop Matulionis was one of the most daring defenders of the Church and religious freedom. Returning after his last incarceration, Bishop Matulionis in 1956–1962 continued to give headaches to the representatives of the Soviet regime, consistently destroying their plans to make the Church its political tool. The article also discusses the circumstantial evidence supporting the possibility of the bishop's unnatural death.